

VIRGINIA WOOLF, ORLANDO VE İSTANBUL*

Zeynep Z. ATAYURT**

Özet

Virginia Woolf'un Orlando (1928) adlı romanı, eleştirmenler tarafından Woolf'un romanına adını veren Orlando karakterinin toplumsal cinsiyet değişimi kapsamında, farklı sosyolojik ve psikanalitik parametrelerde ele alınmış ve roman, Orlando karakterinin erklik ve dişilik normlarına eleştirel bir bakış sunması ve cinsiyet rollerinin esnekliğini vurgulaması bakımından sıklıkla edebiyatta androjini/çiftcinsiyetlilik temsiline bir örneği olarak düşünülmüştür. Ancak, Orlando'nun toplumsal cinsiyet değişiminin gerçekleştiği yer olan İstanbul, coğrafi ve estetiksel uzam bağlamında edebi eleştirilerde pek dikkate alınmamıştır. Bu sebeple, bu makale İstanbul şehrini, Woolf'un karakterinin toplumsal cinsiyet değişimine olanak sağlayan coğrafi bir uzam olarak incelemeyi ve buradan yola çıkarak Doğu ve Batı arasında bir köprü işlevi gören İstanbul'un, Woolf'un romanında toplumsal cinsiyet normlarını ve rollerini sentezleyen bir uzam olarak tartışmayı amaçlamaktadır. Bu saptamalar doğrultusunda, bu çalışma, Woolf'un romanının uzamsal yönünü öne çıkarıp, uzamın estetik ve coğrafi düzlemde çağrıştırdığı anlamları ele alarak, Woolf'un bu romanına çağdaş uzam teorileri ışığında farklı bir eleştirel bakış getirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler: *Virginia Woolf, Orlando, Kendine Ait Bir Oda, Mrs. Dalloway, Deniz Feneri, Toplumsal Cinsiyet, Androjini/Çift Cinsiyetlilik, Freud, Uzam, Coğrafya, Doğu/Batı.*

* Bu çalışma 5-6 Kasım 2009 tarihlerinde Atatürk Üniversitesi'nde düzenlenen "Edebiyatta Dil, Zaman, Mekan" konulu M.Ruhi Esengün'ü Anma Toplantısı'nda sunulan "Toplumsal Cinsiyetin Uzamı olarak İstanbul: Virginia Woolf ve Orlando" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve yeniden düzenlenmiş biçimidir.

** Araş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. atayurt@humanity.ankara.edu.tr

Abstract

Virginia Woolf, *Orlando* and Istanbul

Regarded as a stimulating representative of androgyny in literature, Virginia Woolf's Orlando (1928) has often been studied within sociological and psychoanalytic parametres that lay the chief focus on Woolf's protagonist's sexual transformation. However, the significance of androgyny in Woolf's novel becomes even more provocative when argued in relation to the place in which the androgynous identity is born, a correlation which seems to have been critically overlooked. This article, therefore, aims to engage with the significance of Istanbul not only as a geographical and aesthetic space that paves the way for Orlando's transformation but also as a non-gendered space that simultaneously dismantles and sythesizes the normative regulations of gender. Thus, this study seeks to discuss the ways in which Istanbul serves as a symbolic space in Woolf's literary imagination through an exploration of the geographical and aesthetic implications of Istanbul in Woolf's novel within the frame of contemporary spatial theories.

Keywords: *Virginia Woolf, Orlando, A Room of One's Own, Mrs. Dalloway, To the Lighthouse, Gender, Androgyny, Freud, Space, Geography, East/West.*

Virginia Woolf'un 1928'de yayımlanan *Orlando: Yaşamöyküsü* adlı romanı, romana adını veren hayal ürünü bir şair/yazar Orlando'nun 16. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar süren dört asırlık yaşamının bir kısmını erkek, bir kısmını kadın olarak geçirdiği sıra dışı öyküsünü anlatır. Romana yönelik değerlendirmeler, romanı genellikle "hiciv", "espri" ve "kaçış"¹ (Bowlby, 1997:150) gibi çeşitli bağlamlarda tartışmıştır. Örneğin, Conrad Aiken romanın "alaysımalı tonuna" (Aiken, 1975:235) gönderme yaparken, Desmond MacCarthy romanı "kusursuz bir fantezi" (MacCarthy, 1975:222) olarak nitelendirmiştir. Woolf'un eserlerini çok da övgüyle karşılamayan Arnold Bennett ise *Orlando*'yu "tuhaf bir kitap" (Bennett, 1975:232) olarak tanımlamıştır. Nigel Nicolson'a göre, *Orlando* "edebiyatta görülebilecek en uzun ve büyüleyici aşk mektubu[dur]" (Nicolson, 1973:201). Nicolson'ın *Orlando*'yu "bir aşk mektubu" olarak nitelendirmesi, romanın Woolf'un romantik bir bağ kurduğu, Nicolson'ın annesi Vita Sackville-West'in yaşamöyküsüne dayalı bir anlatım sunması ile açıklanabilir. Nitekim Woolf, romanın kurgusuyla ilgili olarak günlüğünde şöyle der: "Vita, Orlando olacak, genç bir asilzade; gerçekçi ama fantastik" (Woolf, 1980:157). Ayrıca, romanın, Rachel Bowlby editörlüğünde yayımlanan Oxford Üniversitesi baskısında *Orlando*'yu temsil eden

¹ Yabancı dilde yayımlanmış eserlere yapılan göndermelerin, İngilizce'den Türkçe'ye çevirileri makalenin yazarı tarafından yapılmıştır.

fotoğraflar Vita Sackville-West'in resimleridir. Ancak, romanı bir biyografi olarak düşünmek, bir başka deyişle Nicolson'ın sözleriyle, “Virginia'nın bakış açısından Vita Sackville-West'i anlatan bir fantezi” (Stape, 1995:76) şeklinde değerlendirmek, romanın farklı bir edebi üslupla ele aldığı tartışma uyandırıcı konuları göz ardı etmek olur. Bu konuların başında Orlando'nun temsil ettiği androjini/çift cinsiyetlilik olgusu gelir. Androjini olgusunun yazınsal bir temsili niteliğinde ele alınan romanda, Orlando'nun simgelediği androjininin toplumsal cinsiyet normlarına esneklik kazandırmaya yarayan bir araç konumunda olduğu fikri pek çok² çalışmada tartışılmıştır. Ancak, Orlando'nun cinsiyet değişiminin ve buna bağlı olarak değişen toplumsal cinsiyet rollerinin meydana geldiği yer olan İstanbul'un, androjini olgusunun çağrıştırdığı anlam ve düşünceler çerçevesinde, uzamsal yönü pek irdelenmemiştir. Romanın yazıldığı tarihin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından yeni bir devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin dünya coğrafyasında yerini almaya başladığı zamanla örtüşmesi ve Doğu ile Batı arasındaki etkileşimin merkezinde bulunan bu yeni devlet ve özellikle İstanbul, Woolf'un romanı için coğrafi ve estetik bir önem taşımaktadır. Bu bağlamda, bu makalenin amacı Orlando'nun toplumsal cinsiyet değişiminin gerçekleştiği ve bununla ilintili olarak toplumsal cinsiyet rollerinin bir senteze ulaştığı İstanbul'u sadece coğrafi bir uzam değil, Orlando'nun sanatsal eğilimlerine de nitelik kazandıran estetik bir uzam olarak tartışmaktır.

Çoğunlukla modernist bir romancı olarak anılan Woolf, belki de en çok *Orlando*'yla “edebi deneyselciliğini” (Lee, 1977:155) mümkün kılan “yazınsal bir özgürlüğe ulaşır” (Bowlby, 1997:152). Bundan kasıt, romanın, “ya/ya da” şeklindeki kısıtlayıcı ikili yapıdan çok, zaman ve mekan parametrelerini aynı düzlemde son derece ustalıkla kurgulayarak “hem/ hem de” (Hutcheon, 2000:49) ikili yapısına örnek teşkil etmesidir. Bu bağlamda, *Orlando* düşsellikle, tarihsel ve toplumsal gerçekliği bir arada dokuyarak, Linda Hutcheon'ın adlandırdığı “özdüşünümsellik” (self-reflexivity) “tarihi olay ve kişilere sadık çelişkili bir söylem getiren ‘tarihsel üstkurmaca’ ” (historiographic metafiction) (Hutcheon, 2000:5) tanımının edebi bir temsili olarak düşünülebilir. Nitekim *Orlando*, Woolf'un diğer eserleri arasında, postmodernist yazına en yakın duruş sergileyen ve Stape'in ifadesiyle “geleneksel roman formunun dışında seyreden” (Stape, 1995:182) dinamik ve yenilikçi bir söylem sunar.

Bu yenilikçi ve dinamik söylem, *Orlando*'dan kısa bir süre sonra yayımlanan, Woolf'un edebi yaratıcılığı androjini olgusu ile ilişkilendirdiği

² Bkz. Topping Bazin (1973), Fassler (1979), Kaivola (1999), Hargreaves (2005).

ve bu ilişkiyi kuramsallaştırma girişimi şeklinde nitelendirilebilecek olan *Kendine Ait Bir Oda* (1929) adlı kitabında da göze çarpar. Woolf, *Kendine Ait Bir Oda*'da Shakespeare, Coleridge, Shelley gibi yazarlara gönderme yaparak, edebi yaratıcılığın ancak basmakalıp öğretilerin dışına çıkabilmeyi mümkün kılan “çifte cinsiyetli akıl” olgusunun edinimiyle gerçekleşebileceğini ileri sürer ve şöyle der:

Hiç kuşkusuz, Coleridge, üstün bir akıl çifte cinsiyetli olmalı derken, kadınlara karşı özel bir yakınlığı olan, onların davasına inanıp kendini onların yorumuna adayın bir akıl demek istememişti. [...] Coleridge, çifte cinsiyetli aklın daha titreşimli ve geçirgen olduğunu; duygulanımları engellenmeden dışarı vurduğunu ve doğal olarak yaratıcı, akkorlaşmış ve bölünmez olduğunu belirtmek istemiş olabilir. (Woolf, 2002:110-111)

[...] Katıksız ve basit bir biçimde kadın ve erkek olmak öldürücüdür; kişi erkeksi-kadın ya da kadınsı-erkek olmalıdır. (Woolf, 2002:116)

Kendine Ait Bir Oda'da Woolf, edebi yaratıcılığın ancak toplumsal cinsiyet normlarını sentezleyen zihinlerde var olabileceğini yazar. Bu bağlamda, Woolf'un *Orlando* adlı romanı, *Kendine Ait Bir Oda*'da önemle vurguladığı çifte cinsiyetlilik olgusunun yazınsal kurgusu şeklinde düşünülebilir. Romanda betimlenen çifte cinsiyetlilik olgusu, toplumsal (özellikle toplumsal cinsiyet konusuyla ilintili olarak) ve uzamsal (İstanbul'un romandaki imgesel önemine ilişkin) olmak üzere iki kategoride tartışılabilir.

Orlando, Toplumsal Cinsiyet ve Androjini

Woolf, başkahramanı Orlando ve romandaki diğer bazı roman kişileri aracılığıyla toplumsal cinsiyet konusuna dair basmakalıplaşmış düşünce yapılarına, bir başka deyişle kadın ve erkeği birbirinden güçlü çizgilerle ayıran fiziksel ve davranışsal özelliklere alternatif olarak androjini olgusunu sunar ve toplumsal cinsiyet normlarının baskısını bu yapıyla kaldırmayı hedefler. Carolyn Heilbrun'un tanımına göre androjini “Yunancada erkek anlamına gelen ‘andro’ ve kadın anlamına gelen ‘gyn’ kelimelerinden türeyen, cinslere atfedilmiş özelliklerin keskin sınırlarla çizilmediği bir duruma işaret eder” (Heilburn, 1982:x). Bir başka deyişle, androjini hem erkeksi hem de kadınsı özellikleri bünyesinde bulunduran bir yapıdır. Androjini, özellikle 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başı itibarıyla çeşitli bilimlerden çok sayıda kuramcının ilgisini çekmiş ve bu kavram üzerine geniş spektrumlu tanımlar ve açıklamalar ortaya çıkmıştır. Bu

tanımlamaların büyük bir kısmı, Freud'un "Cinsel Sapkınlıklar"³ kategorisinde ele aldığı androjini tanımına karşılık bu kavrama cinsler arasındaki kutuplaşmayı yıkmaya yönelik eşitlikçi ve ütopyik anlamlar yüklemiştir. Örneğin, Edward Carpenter, "Aradaki Cinsiyet" ("The Intermediate Sex") adlı yazısında androjiniyi, "kadınsı ve erkeksi niteliklerin bir dengesi" (Carpenter, 1911:120) olarak tanımlamıştır. Havelock Ellis ise, *Cinsiyet Psikolojisi (The Psychology of Sex)* adlı eserinde androjininin toplumsal cinsiyet normlarına getirdiği esnekliğe değinir ve şöyle yazar: "Cinsiyetin tam olarak ne olduğunu bilemeyiz, ama onun değişken olduğunu ve hudutlarının genellikle belirsiz olduğunu biliyoruz" (Ellis, 1933:225). *Orlando*'da işte bu bakış açısı egemendir. Romanın daha açılış cümlesinde Orlando'nun dış görünüşünü betimleyen "günün modası bir bakıma gizlese de cinsiyeti su götürmezdi" (Woolf, 1994:127) ifadesinin ileri sürdüğü toplumsal cinsiyete yönelik kesinlik olgusu, roman ilerledikçe ironik bir biçimde bulanıklaşır. Toplumsal cinsiyet normlarının istikrarsızlığına yönelik saptamalar romanda şu şekilde anlatılır:

Cinsler farklı olsalar da örtüşürler. Her insanda bir cinsiyetten diğerine bir salınım vardır ve genelde, asıl cinsiyet yüzeydekinin tam tersiyken erkek ya da dişi kimliğini belirleyen yalnızca giysilerdir. (Woolf, 1994:127)

[...] Bizlerin giysileri değil de giysilerin bizleri giydikleri görüşünü destekleyecek pek çok şey var. (Woolf, 1994:126)

Burada Woolf, *Orlando*'nun yayımlanmasından yarım asrı aşkın bir süre sonra Judith Butler'ın (1990:163-180) *Cinsiyet Belası*'nda (*Gender Trouble*) kuramsallaştırdığı toplumsal cinsiyetin edimsel eyleme dayalı toplumsal bir yapı olduğu fikrini, bir toplumsal cinsiyetten diğerine kılık değiştireyormuşçasına rahatlıkla geçilebileceği düşüncesiyle destekler (Butler, 1990:163-180). Bir başka deyişle, "giydirilmiş benlik" ile "çıplak ya da iç benlik" (Fassler, 1979:244) arasındaki olası farklılığı vurgular. Bu bağlamda düşünüldüğünde Woolf, *Orlando*'da Freud'un "Kadınsılık" ("Femininity") başlıklı yazısında ileri sürdüğü cinsler arasındaki ayrımın "tereddütsüz bir kesinlikle" (Bowlby, 1988:50) saptanabileceği düşüncesine tezat oluşturan ve toplumsal cinsiyetin belirsiz, değişken ve kurgusal olduğu görüşünü temel alan bir söylem geliştirir. Orlando'nun Shel'le karşılaşmasında birbirlerine dair izlenimleri, Woolf'un bu düşüncesini destekler niteliktedir: "Erkek olmadığından emin misin?" diye sorardı Shel.

³ Bkz. Sigmund Freud'un *On Sexuality: Three Essays on the Theory of Sexuality and Other Works* adlı derlemede yer alan "The Sexual Aberrations" başlıklı incelemesi.

Orlando da ‘Sen nasıl olur da kadın olmazsın?’ diye yankıladı” (Woolf, 1994:169). Bu duruma bir başka örnek olarak, romanın anlatıcısının Orlando hakkındaki düşüncelerini ifade ettiği şu bölüm gösterilebilir:

Onun davranışlarına sık sık beklenmedik bir nitelik kazandıran şey [...] içindeki kadın-erkek karışımıydı. Kendi cinsinden meraklı kadınlar şu savları ileri sürebilirlerdi: Orlando kadınsa, nasıl oluyordu da giyinmesi hiçbir zaman on dakikadan fazla sürmüyordu? Üstelik giysileri de özensizce seçilmiş ve zaman zaman pek pejmürde değil miydiler? Bir de derlerdi ki, onda bir erkeğin resmiyetinden ve güç merakından da eser yok. Çok yumuşak kalpli, bir eşeğin dövüldüğünü, bir kedi yavrusunun boğulduğunu görmeye dayanamaz. Yine de, diye işaret ederlerdi, ev işlerinden nefret eder, sabah şafakla kalkar ve güneş yükselmeden kendini kırlara atar. Hiçbir çiftçi tahıldan onun kadar iyi anlayamaz. İçkide rakipsizdir ve kumara bayılır. İyi at biner ve Londra Köprüsü’nde altı atı birden dörtnala sürebilir. Ama, diye eklerlerdi, bir erkek gibi gözüpek ve hareketli olsa da tehlike içinde birini görünce en kadınca yürek çarpıntılarına tutulur. (Woolf, 1994:127)

Bu alıntıya dayanarak Woolf’un her ne kadar toplumsal cinsiyet modellerine karşı çıksa da kendisinin de bizzat eleştirdiği bu normları yeniden aktardığı fikri ortaya çıkabilir. Ancak, Woolf’un kadınsılık ve erkeksiliğe dair basmakalıp gibi görünen saptamalarının, içinde bulunduğu toplumun kadına ve erkeğe attığı klişeleri (örneğin, sıklıkla “erkeksilikle” bağdaştırılan cesaret kavramı ya da “kadınsılıkla” bağdaştırılan duygusallık gibi) yansıttığı düşüncesinden yola çıkıldığı takdirde, o zamanki İngiliz toplumunda hüküm süren cinsiyetçi yaklaşıma yalın ve keskin bir eleştiri sunduğu söylenebilir. Woolf’un önce erkek, sonra kadın olarak yarattığı ve iki cins arasında salınımı mümkün kılan çift cinsiyetli kişilik yapısıyla donattığı Orlando karakteri işte bu cinsiyetçi eğilime edebi bir başkaldırıdır. Bu başkaldırı, romanda Orlando’nun temsil ettiği toplumsal cinsiyet modellerinin sık sık bulanıklaşmasıyla tasvir edilir. Örneğin, Orlando’nun “daha çok kadın mı yoksa erkek mi olduğu” (Woolf, 1994:127) romandaki diğer karakterler açısından hep bir şüphe ve merak konusudur. Ancak, Orlando, cinsiyeti ne olursa olsun, roman anlatıcısının belirttiği üzere “hep aynı[dır]” (Woolf, 1994:175). Zaten, romanda bir ana motif olarak yer alan Orlando’nun kaleme aldığı “Meşe Ağacı” (“The Oak Tree”) şiiriyle Woolf, İngiliz filozof John Locke’un “kişiliğin değişmez bir olgu olduğu düşüncesinin temsili olarak ileri sürdüğü meşe ağacı” (Locke, 1979:330) imgesinden yararlanır. Buna göre, nasıl meşe ağacı, zaman içerisinde geçirdiği gövdesel değişimlere rağmen özünde aynı kalabiliyorsa, insan

kişiliği de bedensel değişimlerden etkilenmeden varlığını sürdürebilir. Orlando için de bu durumun geçerli olduğu söylenebilir. Bu konuya ilişkin romanın anlatıcısı şöyle der: “[Orlando] bütün bu değişimleri yaşarken temelde hep aynı kalmıştı. Aynı dalgın, düşünmeye yatkın mizaca, aynı doğa ve hayvan sevgisine, kırlara ve mevsimlere karşı aynı tutkunluğa sahipti” (Woolf, 1994:156). Anlaşılabacağı üzere, Orlando, İstanbul’da gerçekleşen cinsiyet değişiminden sonra da “kadınsı-erkek” ya da “erkeksi-kadın” duruşunu sürdürür, ancak fiziksel değişiminden sonra toplumsal cinsiyet rollerini daha iyi gözlemlemeye ve sorgulamaya başlar. Edindiği bu “çifte cinsiyetli akıl” ile özellikle kendi toplumunda süregelen cinsiyetçi eğilimi ve toplumsal cinsiyet normlarını eleştirel bir bakış açısıyla incelemeye başlar ve konuyla ilgili düşüncelerini şöyle ifade eder:

“Kadınlar sizi övsünler diye kukla gibi süslenir püslenir, sokaklarda geçit yaparsınız; size gülmesin diye kadını eğitimden yoksun bırakırsınız; en çelimsiz eksik etek tazelerin bile esiri olup, yine de dünyaları siz yaratmışçasına kasılırsınız; Aman tanrım!” diye düşündü, “bizi amma aptal yerine koyuyorlar; amma aptalız!” Ve burada anlatıdaki bir belirsizlikten dolayı her iki cinsi birden, sanki her ikisine de mensup değilmişçasına eşit ölçüde eleştirir gibiydi; [...] bir erkekti ve bir kadındı; her birinin gizlerini biliyor, zaaflarını paylaşıyordu. Bu son derece şaşırtıcı ve fırlıdaksı bir ruh haliydi. (Woolf, 1994:108-109)

Kuşkusuz, Orlando Türkiye’deki deneyimlerine dayanarak her iki cinsi eleştirel bir bakış açısıyla gözlemleyebilir, çünkü Orlando’ya bu eleştirel bakış açısını sağlayan “çifte cinsiyetli” akıl olgusu, Orlando’nun Türkiye, özellikle İstanbul ile arasında kurduğu uzamsal ilişkinin sonucunda belirginlik kazanır.

Orlando ve İstanbul

Doreen Massey’e göre “coğrafya, cinsiyetin yapılanmasında büyük önem taşır” (Massey, 1994:2). Nitekim farklı coğrafyalarda toplumsal cinsiyetin oluşumu ve toplumsal cinsiyete yüklenen sosyokültürel anlamlar da farklılık gösterir. Linda McDowell ve Daphne Spain gibi uzam olgusunu feminist eleştiri çerçevesinde ele alan çağdaş kuramcılara göre Batı kültüründe kadın genellikle “evle ilgili alanlarda”, erkek ise “kamusal alanlarda” (McDowell, 2003:14) etkin durumda tasvir edilmiştir. Bu durumda, kadın, erkeğe bahsedilen hareketlilik kabiliyetinden yoksundur. Bu cinsiyetçi yaklaşımın sonucunda, kadın ve erkeğe atfedilen sosyal rollere dayalı “uzamsal ayrımcılık” (Spain, 1992:29) ortaya çıkmıştır. Woolf, bu

uzamsal ayrımcılığa meydan okurcasına, kahramanı Orlando'yu uzamsal bir hareketlilik içerisinde kurgulamış ve roman boyunca Orlando'yu çoğu zaman hareket kabiliyetine olanak veren dış mekanlarda tasvir etmiştir.

Jeopolitik açıdan *Orlando*'nun uzamsal boyutu ele alındığında, roman, Edward Said'in Batı'nın Doğu'yu tasvir edişine dayanarak öne sürdüğü "Batı ve Doğu arasındaki güç ve hükmetme ilişkisine" (Said, 1979:5) eleştirel bir bakış sunar. Bir başka deyişle, roman, sıklıkla erkeksilik ile özdeşleştirilen Batı ile kadınsılık ile bağdaştırılan Doğu arasında süregelen güç ilişkisinden çok, Doğu ve Batı'yı sentezlemeye yönelik bir duruş sergiler. Orlando'yu cezbeden Doğu'nun hislere hitap eden egzotizmidir ve Orlando bu egzotik coğrafyada, Doğu ve Batı arasında bir köprü işlevi gören İstanbul'da çift cinsiyetli kişilik yapısını sağlamlaştırır. Woolf'un, İstanbul'u neden Orlando'nun cinsiyet değişiminin gerçekleştiği bir uzam olarak seçtiği konusu birçok yönden ele alınabilir.

Roman, daha önce de belirtildiği üzere Vita Sackville-West'in kurgusal yaşamöyküsü olarak ele alınmıştır. Vita Sackville-West'in eşi Harold Nicolson'ın 1911-1914 yılları arasında İstanbul'da İngiltere Büyükelçiliğinde görevlendirilmesi ve bu sebeple West'in İstanbul'da bir süre bulunmuş olması, romandaki İstanbul imgesine biyografik bir göndermedir. Ayrıca, Woolf'un bizzat kendisi de kısa süreli olmakla birlikte, 1906 ve 1910 yıllarında İstanbul'da bulunmuştur. Woolf, İstanbul'u "güzel ve dayanıklı" (Woolf, 1990:347-348) olarak nitelendirmiş ve bu kentin uyandırdığı gizem ve egzotizmi şöyle ifade etmiştir:

İstanbul hakkındaki en görkemli nokta, şehirdeki çatıların Pera'dan kuşbakışı manzarasıdır. Zira, sabahları çıkan sis, bütün evlerin ve camilerin üzerini baştan aşağı sarıp sarmalayan bir tül gibidir. [...] Ve sis yavaşça gider ve parıltılı evlerin ve yuvarlak hatlı camilerin kudreti sağlam topraklarda yükselir. [...] Bu öyle bir manzaradır ki sabaha kadar seyredilebilir, çünkü öylesine büyük ve sadedir ki her daim ilgi uyandıracak şeylere muktedirdir. [...] Doğa, sanat ve cennet havası muazzam oranlarda, eşit bir şekilde, cömert bir el ile karıştırılmıştır adeta. (Woolf, 1990:347)

İşte Woolf'un hayranlıkla ifade ettiği bu büyüleyici, egzotik ve mistik manzara, Woolf'un romanı için uygun bir zemin oluşturur. Edebi bağlamda, Sackville-West'in İstanbul'daki yaşantısının ardından ve "kentin çağrıştırdığı özgürlük anlayışından" (Roessel, 1992:405) aldığı ilhamla 1917'de yayımlana *Batı ve Doğu Şiirleri (Poems of West and East)* başlıklı ilk şiir kitabındaki İstanbul betimlemeleri de Woolf'un anlatımını etkilemiştir. Sackville-West, "Konstantinopolis'te Sabah" ("Morning in

Constantinople”) adlı şiirinde İstanbul’u şu dizeler ile anlatır: “Kendine has bir sabahı var/ Sis, deniz ve güneşin harmanlanarak/ Birbirinden ayırt edilemez bir bütüne dönüştüğü” (Sackville-West, 1917:40). West’in İstanbul’u betimleyen bu dizelerine benzer tasvirler Woolf’un romanında Orlando’nun ağzından bir de şöyle ifade edilir:

[Orlando] sabah yedi sularında kalkar, uzun bir kaftana sarınır, bir puro yakar ve dirseklerini pencerenin pervazına dayardı. Öylece durup, büyülenmişçesine aşağıda uzanan kente dalıp giderdi. Bu saatte sis öyle yoğun olurdu ki Aya Sofya’nın ve öbür kiliselerin kubbeleri yüzüyormuş gibi görünürlerdi; derken ağır ağır sis kalkardı üzerlerinden. [...] Çok geçmeden tüm kent kamçı şaklamaları, çan tınlamaları, ezan sesleri, katırların kırbaçlanmasıyla, pirinç kaplama tekerleklerin takırtısıyla uyanır, bir yandan da mayalanan ekmek, tütsü ve baharatın çıkardığı ekşi kokular [...] Pera tepelerine kadar yükselirdi. (Woolf, 1994:85)

İstanbul’un bu mistik dokusu *Orlando*’da böyle dile getirilirken, Woolf’un *Orlando*’dan kısa bir süre önce yazdığı *Mrs. Dalloway* (1925) ve *Deniz Feneri* (1927) gibi romanlarında İstanbul şehri, roman kişilerinin tutkularını ortaya koymaya ya da sorgulamalarına olanak sağlayan sembolik bir uzam olarak karşımıza çıkar. Örneğin *Mrs. Dalloway* adlı romanda, İstanbul’a iki defa gönderme yapılır ve her ikisinde de İstanbul, romanın baş kişisi Clarissa Dalloway’in, eşi Richard ile olan ilişkisindeki tatminsizliğe dair ipuçlarını açığa çıkarır. İlkinde bu durum şöyle betimlenir:

Richard biliyordu. O yüzden odası tavan arasındaydı işte; yatağı dardı; orada yatıp okurken, –uyuyamıyordu bir türlü– çocukluğundan beri bedenini bir çarşaf gibi sarmalayan o el değmemişlik duygusunu atamıyordu üstünden. Güzel bir genç kızken bile ansızın bir an – sözgelimi Clieveden Ormanları’ndaki ırmakta olduğu gibi– içinde depreşen bu soğukluk yüzünden yarı yolda bırakmıştı kocasını. Sonra İstanbul’da kaç kereler. (Woolf, 1999:37).

Burada İstanbul, roman anlatıcısının ifade ettiği gibi, Clarissa’nın Richard ile arasında var olan ve adlandırmakta zorlandığı “soğuk ilişkiyi” (Woolf, 1999:37) farkına varmasını sağlayan sembolik bir uzam konumundadır. Bu durum, romanda İstanbul’un adının ikinci kez geçtiği bölümde de söz konusudur: “[...] derken kapının tokmağı döndü; Richard girdi içeri! Ne sürpriz! Richard elinde bir demetle girdi içeri. Bir keresinde İstanbul’dalarken birden soğuyuvermiş ve doyumamıştı onu” (Woolf, 1999:118-119). Burada da Richard’ın eve “sürpriz” ziyareti, roman anlatıcısının vurguladığı üzere, Clarissa için sevinç ve heyecan yerine, Richard’dan “soğumasına” neden olan bir durumdur ve aynı hissi Clarissa,

daha önce İstanbul'da da yaşamıştır. İstanbul'un bu bağlamda yeniden vurgulanması, İstanbul ve Clarissa arasındaki uzamsal ilişkinin önemine işaret eder.

Yukarıdaki alıntılarda da görülebileceği üzere, Clarissa, bu soğukluk duygusunu kendi ülkesinin topraklarından daha sık olarak İstanbul'da yaşar. Birbirinden farklı iki ayrı uzama aynı bağlamda gönderme yapılması uzam aracılığıyla ortaya çıkan çeşitli anlam ve imgelemi vurgulayarak, uzam ve benlik arasındaki karmaşık ilişkiyi de ortaya koyar. Bu bağlamda, Clarissa Dalloway'in kendisini İstanbul ile özdeşleştirmiş olduğu düşünülebilir. Zira Clarissa'nın İstanbul'da kendini kısıtlanmadan ifade edebilmesini ve bastırılmış duygularının farkına varabilmesini mümkün kılan İstanbul'un bir yandan dingin, diğer yandan dolambaçlı yapısı ile ilişkilendirilebilir. Bir başka deyişle, İstanbul'un mistik dokusu, egzotizmi ve daha da önemli olarak farklılığı, Clarissa'ya bir çeşit içgörü kazandırır. Clarissa, kendi topraklarından son derece farklı bir coğrafî konuma sahip, çok katmanlı İstanbul'da duygularını daha nesnel bir gözle değerlendirebilir ve ilişkisinde yaşadığı karmaşaları daha iyi gözlemleyebilir. Bu bağlamda, İstanbul, Clarissa'nın yaşadığı karmaşaların su yüzüne çıkmasını "kamçılayan sıcak bir şey" (Woolf, 1999:37) olarak düşünülebilir.

Deniz Feneri adlı romanda ise, İstanbul roman kişilerinin bastırılmış duygularını açığa çıkarmaya yarayan ve cinsellikle ilgili dürtülerini, özellikle "lezbiyen eğilimlerini" (Kaivola, 1999:248) betimleyen sembolik bir uzam olarak karşımıza çıkar. Romanda, bu durumu Minta Doyle ve Nancy Ramsay temsil eder. Bu karakterlerin arasında geçen yakınlaşma şu şekilde anlatılmıştır:

[...] Nancy yemekten sonra aile yaşantısının o sıkıcı havasından kurtulmak için tavan arasındaki odasına çıkmaya davrandığı sırada, Minta Doyle elini uzatıp sessiz bakışlarıyla Nancy'den kendileriyle birlikte gelmesini istemişti. O da çaresiz gitmeye razı olmuştu. Oysa gitmek istemiyordu. [...] Kayalıklara giden yol boyunca Minta hep Nancy'nin elini tutuyordu. Arada bir bırakıyor, sonra yine tutuyordu. Nancy kendi kendine, acaba ne istiyor diye sordu. Çünkü Minta onun elini yakalayıp, sıkı sıkı tuttuğu zaman Nancy, istemeyerek tüm dünyanın ayakları altına serildiğini görüyordu; sanki bu sisler arasından görünen Constantinople'du da insanın gözü ne denli keskin olursa olsun yine "Şu Ayasofya mı?" "Şu Haliç mi?" diye sormak gereksinimini duyuyordu. [...] Nancy ayakları altında serilen yaşamı izlerken, sisler arasından oradan bir kule, buradan bir kubbe, birtakım adsız çıkıntılar belirliyordu. Ama [...] Minta elini bırakınca, bunların hepsi, kule de, kubbe de, sisi itip çıkan her şey, yeniden sislere gömülüyor ve gözden yitiyordu. (Woolf, 1989:97-98)

Bu alıntıda da görüldüğü üzere İstanbul, Nancy'nin duygularının yoğunluğunu meydana çıkaran uzamsal bir imgedir. Minta'nın elini tutmasıyla Nancy'nin yaşadığı heyecan, İstanbul'un görkemli mimarisinin uyandırdığı heyecana benzetilir. "Sisler arasından görünen" İstanbul imgelemi ise Nancy'nin kendisinin bildiği ancak yüzleşmekte güçlük çektiği örtülü, bastırılmış duygularını simgeler. İstanbul, mimari yapısı (yuvarlak kubbeleri) itibariyle, Krystyna Colburn'un ifadesiyle, "kadın vücudunun sembolik bir temsili[dir]" (Colburn, 1996:251). Ancak İstanbul, bu mimari yapısıyla sadece kadınsılığı değil erkeksiliği de çağrıştıran bir uzam olarak düşünülebilir. Nitekim Vita Sackville-West'in şiirinde de ifade ettiği gibi "loş kubbeler ve sivrilmiş minareleri" ile İstanbul'un cinsiyet normlarını sentezleyen simgesel bir uzam olduğu düşünülebilir.

Woolf'un yukarıda değinilen eserlerinde vurgulanan İstanbul'un oluşturduğu bu çok yönlü imgelem ve bu imgelem aracılığıyla ortaya çıkan toplumsal cinsiyet normlarına yönelik çeşitli izlekler, bu imgelemin dayandığı tarihsel, kültürel ve toplumsal yapı ile birlikte ele alınmalıdır. Tarihsel açıdan baktığımızda, 17. yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti, Zitvatorok (1606) ve Karlofça (1699) Antlaşmalarıyla toprak kaybederken; kadınlar, mimarlık ve ticaret gibi daha çok erkeklerin faaliyet gösterdiği alanlarda seslerini duyurmaya başlamıştır.⁴ Örneğin, "Bursa kadı sicillerinde ticaret yapan dokumacı kadınlar yer alır"⁵. Serpil Çakır'ın da vurguladığı üzere, "II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte, Osmanlı'nın siyasal ve toplumsal bağlamda modernleşme sürecine girmesiyle Osmanlı kadınının konumu da bu özgürleşme sürecine paralel olarak değişmeye başlamıştır" (Çakır, 1996:22). Bu dönemde ortaya çıkan kadın dernekleri (Şefkat-i Nisvan [1898], Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi [1908] gibi) ile kadınlara yönelik dergiler (*Terakki-i Muhadderat* [1869], *Vakit yahud Mürebbi-i Muhadderat* [1875], *İnsaniyet* [1883], *Hanımlar* [1883], *Şüküfezar* [1886], *Kadınlar Dünyası* [1913]), kadınları bilinçlendirerek, onları eve hapseden düşünce yapılarını yıkmayı amaçlamıştır (Çakır, 1996: 22-80). İngiltere'de Mary Wollstonecraft'ın 18. yüzyıl sonunda 1792'de yayımladığı *Kadın Hakları Savunucusu (A Vindication of the Rights of Woman)* ile ivme kazanan ve 19. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan "süfrajat hareketleri" olarak da adlandırılan Birinci Dalga Feminizmin harekete geçirdiği kadın ve erkeğe eşit hak ve özgürlük mücadelesine benzer bir mücadele Osmanlı Kadın Hareketinde de yer alır. Bu özgürleşme hareketleri bağlamında Doğu, Batı'yı geriden takip etse de, Woolf, Doğu'yu, İngiliz

⁴ Bkz. Dingaç (2010).

⁵ Bkz. Çakır (2006).

kadın seyyahlar için, “Batı’nın ataerkil düzeninden bir kurtuluş olarak tasvir eder” (Jamili, 2006:206).

Toplumsal cinsiyet konusu çerçevesinde ele alındığında, Osmanlı’da cinselliğin sert görünen homojen sınırlarının kolayca kalkabileceği bir temelde faaliyet gösterdiği söylenebilir. Özellikle, “köçek” adı verilen ve kadın elbisesi giyerek, dans gösterilerinde bulunan erkek dansçıların Osmanlı sarayındaki konumu dikkat çekicidir. Androjiniyi, toplumsal cinsiyete dair varsayımları bulanıklaştıran bir çatı olarak düşündüğümüzde, Orlando’nun cinsiyet değişiminin gerçekleştiği İstanbul şehri, bünyesinde bulundurduğu kültürel mozaığı itibariyle Woolf’un hayalinde farklılıkların yan yana özgürce yer alabilmesine imkan tanıyan androjininin uzamsal imgesi olarak düşünülebilir.

Romanda, androjini Jung’un kavramsallaştırdığı *anima* ve *animus* olgularını andıran kadına ve erkeğe atfedilen toplumsal cinsiyet modellerinin “dengeli bir şekilde bir arada var oluş biçimi” (Hargreaves, 2005:69) olarak tasvir edilir. *Kendine Ait Bir Oda*’da Woolf bu durumu şöyle anlatır:

[...] Ruhun, biri eril biri dişil iki gücün içinde birarada var olacağı bir tasarım çizmeye koyuldum: Erkeğin aklında, erkek kadına baskın çıkıyor, kadınınkindenyse, kadın erkeğe baskın çıkıyor. Her ikisi birarada uyum ve tinsel işbirliği içinde yaşarlarsa normal ve rahat bir ruh hali ortaya çıkar. (Woolf, 2002:110)

Elaine Showalter’a göre Woolf’un androjiniye ilgisi bir tür “fanteziye kaçıştan” (Showalter, 1977:264) öteye gidemez. Ancak her ne kadar bir “fantezi” gibi görünse de Woolf, *Orlando*’da beden, toplumsal cinsiyet ve uzam arasındaki “tinsel işbirliğini” edebi bir çarpıcılıkla ele alır. Orlando, bu “tinsel uyumu” romanda sınırları aşan liminal bir uzam olarak imgelenen İstanbul’da elde eder ve romanda, kendisine sınırsız hareket kabiliyeti bahsetmiş “engin” ve “güçlü” (Woolf, 1994:99) sıfatlarıyla tanımladığı bu coğrafyaya olan özlemi şöyle ifade edilir: “[Orlando] Türkiye’ye dönüp yeniden bir Çingene olmak istediğini haykırmak üzereydi” (Woolf, 1994:109). Orlando’nun Bursa civarında karşılaştığı çingenelerin yanında geçirdiği zamana dair özleminin bir diğer sebebi, o topraklarda “cinsiyeti üzerine kafa yormaya” (Woolf, 1994:105) gereksinim duymamasıydı, çünkü “Çingene kadınları, Çingene erkeklerinden pek farklı değildi” (Woolf, 1994:105). Romanda tasvir edilen çingenelerin giydiği “şalvarın” (Woolf, 1994:105) her iki cins tarafından da giyiliyor olması, Orlando’nun içinde bulunduğu uzamda cinsiyet normlarının keskin çizgilerle ayrılmadığının bir göstergesidir. Orlando, işte özlemini duyduğu bu uyumu ancak “öteki” olarak nitelendirilen topraklarda yaşar. Anne Maxwell’e göre Woolf her ne

kadar Doğu'ya büyük bir hayranlık ve saygı duysa da “Doğu ve Batı arasında sonsuz bir uçurum olduğu düşüncesinden sapmaz” (Maxwell, 2007:31). Ancak, romanı incelediğimizde bu iki yapıyı aynı düzlemde birbiriyle etkileşim halinde görürüz. Bu bağlamda, Said'in Doğu'yu “korku verici ve bu sebeple kontrol altında tutulması gereken bir bölge” (Said, 1979:301) olarak tanımlama eğilimine karşılık Woolf, Doğu'yu heterojen bir yapı olarak imgeler. Dolayısıyla, kahramanı Orlando aracılığıyla Batı ve Doğu'ya sosyopolitik bağlamda atfedilen ayrımcı basmakalıplaşmış uzamsal anlayışlara meydan okur. Bu açıdan incelendiğinde, İstanbul, Bakhtin'in “karnaval” kavramının imgelediği ve toplumsal kuralların, geleneklerin ve hiyerarşik düzenin alaşağı edildiği bir “karmaşa şöleninin” (Bakhtin, 1984:10) uzamsal bir temsili olarak da düşünülebilir. Belki de bu nedenle, Woolf, Batı ve Doğu arasında sıkışmış liminal bir uzam düşüncesini uyandıran İstanbul'un çağrıştırdığı imgelemden yararlanır. Zira İstanbul, Woolf'un edebi düşselliğinde Doğu ve Batı ayrımını bulanıklaştıran coğrafi bir mekan olduğu kadar cinsiyete yönelik hiyerarşilerin yıkıldığı, toplumsal cinsiyet modellerinin birbirine karıştığı Bakhtinsel bir “şölenin” mecazi ifadesi olarak da yorumlanabilir.

Elizabeth Grosz, “beden ile şehir” arasındaki bağa değinerek, “bedenin sembolik olarak şehrin bir gölgesi niteliğini taşıyabileceği” (Grosz, 1992:242) fikrini savunur. Bu fikirden yola çıkarak, İstanbul'un canlılığı ve hareketliliği; daha da önemlisi farklı coğrafi uzamları sentezleyen konumu, Orlando'nun çift cinsiyetli kimliğini tanımlayan uzamsal bir semboldür. Kari Weil'e göre androjini, “farklılıkların birleşmesinden çok buluşmasını ifade eden bir yapıdır” (Weil, 1992:31). Weil, androjini kavramını sosyokültürel bir çerçevede ele alarak androjininin sadece toplumsal cinsiyet kapsamında değil kültürel anlamda da çağrıştırabileceği beraberlik-birliktelik potansiyelini öne sürer. Bu bağlamda İstanbul, Woolf'un edebi düşselliğinde sadece toplumsal cinsiyet normları arasındaki keskin ayrılığa seçenek oluşturabilecek androjininin uzamsal bir temsili değil, bizzat farklı kültürleri de buluşturan coğrafi bir konumdur. “2010 yılı Avrupa Kültür Başkenti” kabul edilen İstanbul, bu heterojen yapısıyla yazın sanatında çok yönlü sosyokültürel bir uzam olarak varlığını sürdürmeye devam edecektir.

KAYNAKÇA

- AIKEN, Conrad. (1975). "Review". In *Virginia Woolf: The Critical Heritage*. (Ed. Robin Majumdar and Allen McLaurin). (234-237). London: Routledge.
- BAKHTIN, Mikhail. (1984). *Rabelais and His World*. (Trans. Helene Iswolsky). Bloomington: Indiana University Press.
- BENNETT, Arnold. (1975). "Arnold Bennett on Virginia Woolf". In *Virginia Woolf: The Critical Heritage*. (Ed. Robin Majumdar and Allen McLaurin). (232-234). London: Routledge.
- BOWLBY, Rachel. (1988). *Virginia Woolf: Feminist Destinations*. Oxford, New York: Basil Blackwell.
- BOWLBY, Rachel. (1997). *Feminist Destinations and Further Essays on Virginia Woolf*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BUTLER, Judith. (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. London: Routledge.
- CARPENTER, Edward. (1911). "The Intermediate Sex". In *Love's Coming of Age*. (114-134). New York: Mitchell Kennerley.
- COLBURN, Krystyna. (1996). "Spires of London: Domes of Istanbul". In *Virginia Woolf: Texts and Contexts: Selected Papers from the Fifth Annual Conference on Virginia Woolf*. (Ed. Beth Rigel Daugherty and Eileen Barrett). (250-254). New York: Pace University Press.
- ÇAKIR, Serpil. (1996). *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis.
- ÇAKIR, Serpil. (2006). "Türkiye'de Kadın Tarihi Çalışmaları 2". <http://eski.bianet.org/2006/05/01/78373.htm> [16 Nisan 2011]
- DİNGEÇ, Emine. (2010). "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları". *History Studies*. 2 (1): 9-30.
- ELLIS, Havelock. (1933). *The Psychology of Sex*. New York: Ray Long & Richard R. Smith.
- FASSLER, Barbara. (1979). "Theories of Homosexuality as Sources of Bloomsbury's Androgyny". *Signs*. 5 (2): 237-251.
- FREUD, Sigmund. (1977). "The Sexual Aberrations". In *On Sexuality: Three Essays on the Theory of Sexuality and Other Works*. (Ed. Angela Richards). (Trans. James Strachey). (46-59). Harmondsworth: Penguin.
- GROSZ, Elizabeth. (1992). "Bodies-Cities". In *Sexuality and Space*. (Ed. Beatriz Colomina). (241-255). New York: Princeton Architectural Press.
- HARGREAVES, Tracy. (2005). *Androgyny in Modern Literature*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.

- HEILBRUN, Carolyn. (1982). *Towards a Recognition of Androgyny*. New York: Norton.
- HUTCHEON, Linda. (2000). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York, London: Routledge.
- JAMILI, Leila Baradaran. (2006). *Virginia Woolf: Travelling, Travel Writing and Travel Fictions*. Doktora tezi (Berlin Hür Üniversitesi).
http://www.zevep.com/php/exit.php?url=http://webdoc.sub.gwdg.de/ebook/dists/Berlin_FU/Jamili2006.zip [01 Eylül 2009]
- KAIIVOLA, Karen. (1999). "Revisiting Woolf's Representations of Androgyny: Gender, Race, Sexuality, and Nation". *Tulsa Studies in Women's Literature*. 18 (2): 235-261.
- LEE, Hermione. (1977). *The Novels of Virginia Woolf*. London: Methuen & Co.
- LOCKE, John. (1979). *An Essay Concerning Human Understanding*. (Ed. A.D. Woozley). Oxford: Oxford University Press.
- MACCARTHY, Desmond. (1975). "Review". In *Virginia Woolf: The Critical Heritage*. (Ed. Robin Majumdar and Allen McLaurin). (222-227). London: Routledge.
- MASSEY, Doreen. (1994). *Space, Place and Gender*. Oxford: Blackwell.
- MAXWELL, Anne. (2007). "Encountering the Cultural Other: Virginia Woolf in Constantinople and Katherine Mansfield in the Ureweras". *Ariel*. 38 (2/3): 19-40.
- MCDOWELL, Linda. (2003). "Place and Space". In *A Concise Companion to Feminist Theory*. (Ed. Mary Eagleton). (11-32). Oxford: Blackwell.
- NICOLSON, Nigel. (1973). *Portrait of a Marriage*. London: Weidenfield and Nicolson.
- ROESSEL, David. (1992). "The Significance of Constantinople in Orlando". *Papers on Language and Literature*. 28 (4): 398-416.
- SACKVILLE-WEST, Vita. (1917). *Poems of West and East*. London: John Lane.
- SAID, Edward W. (1979). *Orientalism*. New York: Vintage.
- SHOWALTER, Elaine. (1977). *A Literature of Their Own: British Women Novelists from Brontë to Lessing*. Princeton: Princeton University Press.
- SPAIN, Daphne. (1992). *Gendered Spaces*. Chapel Hill, London: The University of North Carolina Press.
- STAPE, J. H. (1995). *Virginia Woolf: Interviews and Recollections*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London: Macmillan.

- TOPPING BAZIN, Nancy. (1973). *Virginia Woolf and the Androgynous Vision*. New Brunswick, N.J: Rutgers University Press.
- WEIL, Kari. (1992). *Androgyny and the Denial of Difference*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- WOLLSTONECRAFT, Mary. (1992). *A Vindication of the Rights of Woman*. London: Penguin.
- WOOLF, Virginia. (1980). *The Diary of Virginia Woolf*. (Ed. Anne Olivier Bell). New York: Harcourt.
- WOOLF, Virginia. (1989). *Deniz Feneri*. (Çev. Naciye Akseki Öncül). İstanbul: Can Yayınları.
- WOOLF, Virginia. (1990). *A Passionate Apprentice: The Early Journals of Virginia Woolf from 1897-1909*. (Ed. Mitchell A. Leaska). London: The Hogarth Press.
- WOOLF, Virginia. (1994). *Orlando: Yaşamöyküsü*. (Çev. Seniha Akar). İstanbul: Ayrıntı.
- WOOLF, Virginia. (1999). *Mrs. Dalloway*. (Çev. Tomris Uyar). İstanbul: İletişim.
- WOOLF, Virginia. (2002). *Kendine Ait Bir Oda*. (Çev. Suğra Öncü). İstanbul: İletişim.